

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 3, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Din¹

Religion in Thought of Alija İzzetbegović's

Mehmet Akif Günerigök

MEB İlıcalar Şehit Mansur Salcan Yatılı Bölge Ortaokulu / Bingöl, Turkey

mehmetakifgunerigok@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0003-3081-7970>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 23/08/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 20/10/2022

Atıf / Citation: Günerigök, Mehmet Akif. “Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Din”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 2/3 (Ekim/October 2022) 1-19.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

¹ Bu çalışmada “Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Din, Ahlak ve Sanat” (2021) adlı yüksek lisans tezinden kısmen yararlanılmıştır.

Öz

Bu makalede, çağımız İslâm düşüncesinin önde gelen entelektüellerinden Aliya İzzetbegoviç (1925-2003)'in *din* kavramı hakkındaki düşünceleri değerlendirilmektedir. Bu çalışmada ki amacımız İzzetbegoviç düşüncesinde din kavramını onun ortaya koyduğu düalizm temelinde anlamaya çalışmaktır. Bu çerçevede ilk olarak İzzetbegoviç düşüncesinin temel hareket noktası olduğu düşünülen düalizm kavramı İzzetbegoviç'ten hareketle ortaya konulmaktadır. Daha sonra bu düalizm etrafında üç semâvî dini konumlandırışı ve bu konumlandırışın sonucu olarak temellendirdiği *üçüncü yol* kavramı anlaşılmaya çalışılmıştır. Onun düalizmi veya düalizmin tek tarafına vurgu yapan düşünce biçimlerini reddedişini ve bu reddin sonucu olarak İslâm'ı temellendirişi üzerine bir değerlendirme ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Aliya İzzetbegoviç, Din, Düalizm, Hristiyanlık, Yahudilik.

Abstract

In this article, the thoughts of Aliya İzzetbegovic (1925-2003), one of the leading intellectuals of contemporary Islamic thought, on the concept of *religion* are evaluated. Our aim in this study is to try to understand the concept of religion in İzzetbegovic thought on the basis of dualism as he propound. Firstly In this framework, the concept of dualism, which is thought to be the main starting point of İzzetbegovic's thought, is put forward with reference to İzzetbegovic. Then, the positioning of the three divine religions around this dualism and the concept of the *third way*, which he base as a result of this positioning, has been tried to be understood. An evaluation that is about his rejection of dualism or types of thought which emphasised only one side of dualism and his grounding of Islam as a result of this rejection is revealed.

Key words: Aliya Izzetbegovic, Religion, Dualism, Christianity, Judaism

Giriş

20. yüzyıl Avrupa'sında savaşın gölgesinde bir hayat geçirmiş olan Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesini anlamak için *Doğu Batı Arasında İslâm* kitabı dikkate alınmalıdır. Bu kitabın tezleri ve ortaya koymak istedikleri İzzetbegoviç'in düalizm kavramına yüklediği anlam üzerine inşa edilmiştir. İnsan söz konusu olduğunda daha baskın bir kavram haline gelen düalizmi, hakikatın iki ayrı parçası olduğunu ve bu iki parçanın birbirlerine indirgenemediğini iddia eden görüş olarak tanımlamak mümkündür. İzzetbegoviç tam da bu noktada insanın yaratılışında yer alan birliği kabul ederek düalizmi ya da düalizmi oluşturan kutupların herhangi birine vurgu yapan düşünce sistemlerini tartışma konusu etmektedir.

İzzetbegoviç'in düalizm kavramını anlamak için ortaya koyduğu dünya tasnifinin anlaşılması gerekmektedir. İzzetbegoviç'in dinî ya da mâneviyatçı olarak sınıflandırdığı ilk sınıfa giren dünya görüşü madde ötesi gerçekliği ortaya koymaya çalışır (Erkilet, 2013, 37). İkinci dünya görüşü ise birincisinin karşısında yer almakta ve dünyevî ve maddi gerçekliğin esas almaktadır. İzzetbegoviç

bu ikinci sınıfı materyalist olarak isimlendirmektedir. Bir tarafta mâneviyatçı diğer tarafta materyalist dünya görüşlerinin olduğu bu tasniflerin üçüncüsü, ilk iki görüşün üzerinde yani insanın yaratılışına uygun olarak onun çift kutuplu yapısını muhatap alan yani madde ve ruhu kapsayan İslâmî dünya görüşüdür (İzzetbegoviç, 2018a, 13). İzzetbegoviç'in üç temel başlık altında sınıfladığı bu dünya görüşlerinin olup biten her şeyle münasebetleri vardır. Onun düşünce dünyasında insanın bedenden ve ruhtan oluşması gibi dünya ve içinde olup biten her şey bu düalizmden payını almıştır. Ancak İzzetbegoviç'in önemi düalizmin tek tarafına vurgu yapan dinî veya materyalist düşünce sistemlerini eleştirmesidir. O, bu düşünce sistemlerini eleştirirken bunların karşısına dünyayı algılamamızın zorunlu bir yolu olduğunu iddia ettiği ikicilik (*düalizm*) temelinde üçüncü bir yol olduğunu söylemektedir (İzzetbegoviç, 2005, 244). Düalizm, İzzetbegoviç düşüncesinde tarafların birliği olarak anlaşılabilir ruh ve beden, maddî ve mânevî birliktelik olmaktadır.

İzzetbegoviç, düalizmin tek tarafına vurgu yaptığını söylediği düşünceleri reddetmekte ve düalizmin kabul edildiği bir birliktelik fikrini öne sürmektedir. Ona göre materyalizmin geçerli olduğu kabul edildiğinde mâneviyat, mâneviyat kabul edildiğinde ise materyalizm dışlanmış olacaktır. Madde ve ruh birlikteliğinden oluşan insan varlığı, düalizmin tek taraflılığını savunan düşünce sistemlerinin reddedilmesi için geçerli bir sebep olmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 14). İnsan kaderinin, düalizmin iki kutbunun birlikteliğinde olduğunu vurgulayan İzzetbegoviç'e göre gerek Hristiyanlık gerek Yahudilik ortaya koydukları düşünce sistemleriyle insanın ruh ve madde düalizminden kaynaklanan fitrî birlikteliğini bozmaktadır. İzzetbegoviç'in bu çıkmaza karşı ortaya koyduğu çözüm *üçüncü yol* kavramıyla ifade ettiği İslâm olmaktadır.

Bu çalışmada, düalizm kavramı etrafında İzzetbegoviç düşüncesinde din kavramını anlamaya ve din kavramının ardından üç semavi dinin bu düalist tartışmada nereye denk geldiklerini ortaya koymaya çalışacağız. Son olarak saf din ve materyalizmin imkânsızlığı ile bunlara çözüm önerisi olarak sunulan *üçüncü yol* kavramını genel hatlarıyla açıklamaya çalışacağız.

1. Din

Arapça *deyn* kökünden gelen din kelimesi İslâm âlimleri tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu âlimlerden Cevherî “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” şeklinde üç anlam verdiği din kelimesinin itaatten geldiğini söylemektedir. Râgıb el-İsfahânî de bu görüşe benzer şekilde dini “itaat” ve “ceza” olarak tanımlamaktadır (İsfahânî, 2010: 393-394). İbn Manzûr bunlara “hesap” ve “İslâm”ı da eklemiştir. Zebîdî, âyet, hadis ve Arap şiiirinden aldığı örneklere dayanarak din kelimesinin yirminin üzerinde anlamının olduğunu anlatmaktadır. Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır:

ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat... (Tümer, 1994, 312).

Din, insan hayatını tüm detaylarıyla ilgilendiren; insan hayatını düzenleyen, hem dünya hem de ahiret mutluluğunu amaç edinen ve bu mutluluğu nasıl kazanacağını öğütleyen sistem olarak tanımlanabilir. Her din tanımı gibi bu tanımın da eksikliklerinin olduğu aşikârdır. Belirtmemiz gerekir ki din kelimesini tüm dinleri kapsayacak şekilde tanımlamak imkânsızdır. Her din kendisine has bir dinamizmi ortaya koymuş olması bakımından bu zorluğu önümüze çıkarmaktadır. Dinin anlamının Budist, Yahudi, Müslüman veya başka bir din mensubu için farklı olacağı ortadadır. Herhangi bir dini merkeze alarak yapılan bir tanım din kavramına yönelik bir tanım olmaktan ziyade bahse konu edinilen dinin tanımı olmaktadır (Aydın, 2012, 5-11).

İzzetbegoviç'in din hakkındaki görüşlerini anlamak için önemli bir nokta da *ed-din* ve *religion* ayrımıdır. *Religion* kelimesini din anlamında kullanmakta olan düşünürü göre İslâm kelimesi dinden daha geniş bir muhtevaya sahiptir ve ortaya koyduğu *Zıddiyetler Cetvelinde* bir tarafta din diğer tarafta İslâm yer almaktadır.

Religion kavramı ilk defa Cicero tarafından kaleme alınan *De Natura Deorum*'da Stoalı birinin ağzından söylenmiş bir kelime olarak geçmektedir (Atalay, 2016, 27-48). Bir şeyi görev edinmek, defalarca tekrar ederek yapmak anlamlarına gelen *re-legere* kökünden türetilen kelime, zaman içerisinde kutsal olana karşı dürüstlük ve saygıyı, ayinlerin özenle yerine getirilmesiyle gösterilen Tanrı şuurunu veya Romalılarda Tanrılara karşı itaati dile getiren bir kavram olmuştur (Tümer, 1994, 312). Ancak "Antik Roma'daki *religio* kavramının en önemli farkı 'tanrı/tanrıların varlığına inanmak' ya da 'inanç' gibi bir anlam içermemesidir. Din ve kamusal alan arasında bugünkü anlamda düzenlemeler olmadığı için, *religio* kavramı Roma halkının hem imparatora hem tanrılara hem de vatandaşlara karşı sorumluluklarının tamamını kapsayan onlardan ayrı düşünülemez bir kavramdır" (Atalay, 2016, 29).

Hristiyanlığın başlangıcında eski Yunanca İncil'de *religion* kavramının kökü olarak değerlendirilebilecek bir terime rastlanılmamaktadır. İlk kez Augustinus, kavram hakkında yazdığı müstakil eserinde *religioyu* Tanrı'ya ibadet etmek anlamında kullanmıştır. Orta Çağ'da ise kavram uzun bir süre gündeme gelmemiştir. Daha sonra bu kavram 1200'lü yıllarda Latince'den İngilizceye çevrilen *Oxford İngilizce Sözlüğü*'nde bir madde olarak yer alır ve burada kendisine "manastıra adanmış hayat" anlamı yüklenmiştir. Bu kavrama, aynı dönemde Thomas Aquinas tarafından "adalete bağlı erdem" anlamı yüklenmiştir. Anlaşılacağı üzere, Orta Çağ'da da bu kavram, evrensel dinî hakikat anlamını taşımamaktadır. Çünkü Hristiyanlar açısından din, henüz evrensel bir şey olarak görülmemektedir.

Böylece gerçek ve yanlış *religio* kullanımı ortaya çıkmaktadır. Çünkü pagan ibadetler yanlış *religio* olarak nitelendirilirken Hristiyan topluluğun *religiosu* hak kabul edilmektedir. Dolayısıyla *religion* henüz iç dünyaya ait evrensel bir kavram değildir (Atalay, 2016, 29-48).

Tam da burada İzzetbegoviç için söylenecek olursa, o da *religion* kavramına din yani Hristiyanlık anlamını vermektedir. *Religion* kavramına yüklenen bu anlamdan dolayıdır ki İzzetbegoviç İslâm'ı sadece inançla ilgili bir din yani *religion* olarak kabul etmemektedir. İslâm diğer din ve dünya görüşlerinden farklı olarak sadece *religion* olarak görülmemektedir. Bu yüzden İslâm'ın olmadığı yerde insanın olabileceğine inanmak zorlaşmaktadır (Günerigök, 2018, 541-542). İzzetbegoviç'in vurgusu inşa edilmiş bir dinden daha geniş bir anlam barındıran İslâm'adır. İslâm düşünce geleneği ve Batı literatürünün din tanımlarındaki bu farkın en önemli nedeni *ed-din* kavramına ilâhî anlamın yüklenmiş olmasıdır (Baykan, 2016, 38). Erkilet'in de altını çizdiği gibi, İzzetbegoviç'e göre "İslâm, Batılı anlamda bir din (*religion*) değildir. Coğrafi ve epistemolojik açıdan Doğu-Batı ayrımını aşan üst ilkelere ve bu ilkelerin 'bu dünyaya taraftar olacak' biçimde uygulanmasına/hayata aktarılmasına önem veren bir dünya görüşü, inanç sistemi, bilgi ve eylem alanıdır." (Erkilet, 2015, 622). *Religion* kavramının bu şekilde kullanımının karşılığı İzzetbegoviç terminolojisinde İslâm olmamaktadır. İslâm dinini *religion* olarak nitelemek ona göre ancak muhafazakâr veya modernistlerin işidir. Modernistler, İslâm'ın başarısız olduğuna, muhafazakârlar ise İslâm'ın dış dünya ile bağını koparması gerektiğine inanmaktadırlar (Baykan, 2016, 29).

Dinin tanımı gereği şahsî olduğunu vurgulayan İzzetbegoviç'e göre din, barış içinde hareket edebilmek için insana uzatılmış bir taleptir. İnsanı muhatap alan bu talep dinden gelmektedir. Fedakârlık isteyen vahyin (İzzetbegoviç, 2005, 63-66) karşısında diğer sahte inançlar (putperestlik gibi) kazanç ve menfaat vaat etmektedirler (İzzetbegoviç, 2005, 47). Oysa fedakârlığın olduğu yerde menfaat ve kazanç elde etmek söz konusu olmamaktadır. Menfaatten ve faydadan vazgeçmek insan açısından çok radikal bir tutum olmaktadır. Ona göre din daima kendisinden öncesini reddetmek ve kendisine ait gerçekliği inşa etmek için radikal bir tutum ortaya koymaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 122). Dinin radikal bir tavır ortaya koymaları hem dünyayı hem de insanı değiştirmektedir (İzzetbegoviç, 2005, 249).

Öte yandan İzzetbegoviç, adı ne olursa olsun Allah'ı arayışı gaye edinen her türlü çabayı da din kapsamında ele almaktadır. Ancak yaratıcının olmadığına dair bir inanç bizi insan eyleminin beyhudeliğine ve anlamsızlığına sürükleyecektir. Bu beyhudelik ve anlamsızlık ancak kâinata ve biz yaşayanlara bir *anlam* veren din sayesinde olabilecektir (İzzetbegoviç, 2018a, 122). Dolayısıyla İzzetbegoviç düşüncesinde din hayatın her alanında, sanatta ve kültürde daima vardır. Böylece dinin

bahse konu edilmediği yerde insan varlığının anlamını tamamlamadığı söylenebilmektedir (İzzetbegoviç, 2018a, 82).

“Din nedir?” sorusuna İzzetbegoviç, dinin akıllı bir varlık olan insanın eylemlerini yöneten unsur olduğu cevabını vermektedir. Ona göre dinin özü, “hayvan olmak istemeyen insan” tespitiinde yatmaktadır. Hayvanlar birlikte yaşayan, zevke meyleden yani bedenleriyle yaşayan canlılardır. İzzetbegoviç’e göre insan tüm bunların tersini yapan varlıktır. Yani yemek yemeye karşı oruç tutmak, çiftleşmekten kaçınmak, sürüye karışmaktansa inzivaya çekilmek, zevke düşkün olmaktansa sıkıntılara göğüs germek... Kısacası ruhu ile yaşamak: işte, dinin özü bu gerçeklikte yatmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 74).

2. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm

Din kavramı hakkında İzzetbegoviç’in düşüncelerine sonra dinî, materyalist ve İslâmî olarak üç sınıfa ayırdığı *bu dünya dini* olarak Yahudiliği, *ahiret dini* olarak Hristiyanlığı ve nihayetinde *üçüncü yol* olarak İslâm’ı nasıl anladığını değerlendireceğiz.

Beşeri tarihin en eski ilâhî dini olan Yahudilik, monoteist din ailesinden olup, bir yandan milli diğer yandan da evrensel özelliklere sahiptir. Seçilmiş millet, kurtuluş gibi vurgularıyla Hristiyanlığa; monoteist oluşu ve dinî hukuka dair yaptığı vurgularıyla da İslâm dinine yakın bir din görünümü taşımaktadır (Gürkan, 2013, 187).

“Dinler arasında Yahudilik dünyevî, “sol temayül”ü teşkil ediyor. Dünyevî cennet perspektifini vaat eden ve sonradan ortaya atılan bütün Yahudi teorileri bu temayül-den ileri gelmiştir. “Eyüp Kitabı” daha bu dünyada tahakkuk etmesi icap eden adaletin rüyasıdır. Yani öbür dünyada değil bu dünyada ve şimdi” (İzzetbegoviç, 2018a, 249-250).

Yahudilik konusunda İzzetbegoviç’in yargıları kesindir. Onun düşüncesinde Yahudilik *bu dünya* ile anlaşılabilir. Yahudiliğin bu dünyaya ilişkin vurgusundan dolayı Hristiyanlık ile iki zıt ucu temsil etmektedirler. Yahudiliğin bu dünyaya yani şimdije ait olması gibi Hristiyanlık dini de *öte dünyaya* yani yarına ait bir din olmaktadır.

Yahudiliğin dünyevî, dolayısıyla materyalist özellikler taşımasının altında yatan sebep, Tanrı’ya ait bir krallık ve mit yerine onların yüzünün dünyaya ve *Arz-ı Mev’ud’a* yönelişinde aranmalıdır (İzzetbegoviç, 2005, 190). İzzetbegoviç’e göre, Yahudilik her anlamda bu dünyaya ait olmakta ve bu dünyaya dair bir tasavvur çizmektedir. Yahudiliğin aksine diğer dinler bu dünyayı insanın yoldan çıktığı, ayartıldığı ve geçici olarak konakladığı bir yer olarak görmektedir. Diğer dinlerin

böyle gördükleri dünya, Yahudiler için vaat edilmiş topraklar yani mükâfat olarak değerlendirilmektedir.

İzzetbegoviç'e göre Yahudi düşüncesi söz konusu olduğunda ölümsüzlük ile ilgili öğretiler daha işin en başında Yahudilerce tamamen kabul edilmiş değildir. İzzetbegoviç bu düşüncesi için örnek olarak Sadukileri ve filozof Baruch Spinoza'yı göstermektedir. Sadukiler, Hz. İsa henüz hayatta olduğu dönemde bile ölümsüzlüğü reddetmişlerdir. Spinoza ise ölümsüzlük fikrinin kutsal kitapta geçmediğini ileri sürmektedir (İzzetbegoviç, 2018a, 250). Yine kutsal kitaba baktığımızda Eyüp'ün ölümden sonra bir hayatın olmadığını söylediğini ve Davud'un oğlunu kaybettiğinde benzer şeyleri dile getirdiğini görmekteyiz. Bütün bunlar İzzetbegoviç için Yahudilerin Eyüp ve Davut'a söylediği iddialar olmaktadır (İzzetbegoviç, 2005, 184). Aktarılanlardan da anlaşılmalıdır ki Yahudilik, kurduğu/kuracağı düzeni bu dünya üzerinde inşa etmektedir. Yahudilerin dünyada yani *şimdide* cenneti aramaları bu duruma işaret etmektedir. Amellerin karşılığı olarak öte dünyayı beklemektense, bu dünyayı sırf faydayı bekledikleri yer olarak seçmeleri onları Tanrı'dan uzaklaştırmaktadır (Özyurt, 2016, 234).

Hristiyanlar için bu dünya, karşısında tavır takınılan bir yer iken, Yahudiler bu dünyaya cenneti aramak gözüyle bakmaktadırlar (Özyurt, 2016, 233). Hristiyanlığın aksine Yahudilik en baştan beri bu dünyayı kurtuluş yeri olarak düşünmüştür. Vaat edilmiş topraklar, yeryüzünde cennet anlayışı gibi pek çok meselenin temel çıkış noktası burasıdır. Onların terminolojisinde *mesih* bir peygamberden çok bir idarecidir. İzzetbegoviç bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Mesih'i Yahudiler ızdırap çeken bir peygamber olarak değil, “seçkin millet”in iktidarını kuracak milli kahraman ve dünyevî bir kral olarak bekliyorlardı” (İzzetbegoviç, 2018a, 251).

İzzetbegoviç'e göre, bu dünyaya dair bilgi, yönetim hatta bu dünyayı elde etmek fikirleri Yahudiliğe aittir. Bu dünyada yani *şimdide* cennet fikri Yahudiliğe ait bir düşüncedir ve bu durum İzzetbegoviç'e göre sadece içerikte değil, kökeni itibarıyla da böyledir. Bu yüzden İzzetbegoviç, cenneti yeryüzünde arayan ütopyaların, düşünce sistemlerinin, sosyalizmin ve benzer düşüncede olan diğer cereyanların kökeninde Ahd-i Kadim ve Yahudiliğim olduğunu düşünmektedir (İzzetbegoviç, 2018a, 250).

Yahudiliğin ahlâkî hükümlerinin yerine Hristiyanlık, Hz. İsa'nın ahlâkî karakterini, ölüm ahlâkının karşısına yaşayan ahlâkı, yasalara karşı hayatı, kurallara karşı ise şahsiyeti ikame etmektedir (İzzetbegoviç, 2005, 200). İzzetbegoviç için insanlık tarihi açısından Hristiyanlığın tecrübesi önemlidir. Ona göre bu tecrübe olmasaydı insan, daha az insan olacaktı. Materyalizmin hâkim olacağı bir

dünyada bu tecrübe olmasaydı ruh ve ahlâk açısından fakir bir insan ortaya çıkmış olacaktı (İzzetbegoviç, 2005, 262). Dolayısıyla Hristiyanlık insanın nazarını Yahudilik gibi dünyaya çevirmemiştir. Bunun yerine insanın nazarını yine insana yöneltmiştir (Aytepe, 2016, 2363). Hristiyanlık böylece tarih skalasında kendisinden önce yer alan Yahudiliğin karşısında konumlanmakta, onun bu dünyaya olan vurgusunu kaldırıp yerine öteki dünya vurgusunu getirmektedir.

Dolayısıyla Hristiyanlığa göre insanın bütün dikkati bu dünyadan sıyrılmalı ve semaya yönelmelidir. Yahudiliğin materyalist vurgusunun karşısında Hristiyanlığın mânevî vurgusu yer almaktadır. Her iki durumda ileride saf dinin imkânsızlığı konusu tartışılacaktır. Ancak ortaya konulanlardan anlaşılmaktadır ki, Hristiyanlık insanın düalist yapısını tıpkı Yahudilik gibi bozmakta ve sadece insan ruhunu dikkate almaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 253).

İzzetbegoviç, Hristiyanlığa göre insanın aynı anda birden fazla şeyle meşgul olmamasını Tolstoy'dan yaptığı şu alıntıyla desteklemektedir:

“İnsan aynı zamanda hem kendi ruhuyla hem de dünyevî işlerle uğraşamaz. Eğer dünyevî menfaat istiyorsan, ruhunla uğraşmaktan vazgeç; fakat eğer ruhunu korumak istiyorsan o zaman dünya işlerini bırak. Yoksa kendini mahvederek ne buna ne de şuna sahip olacaksın” (İzzetbegoviç, 2018a, 253).

Tolstoy'dan yapılan bu alıntıyla Hristiyanlığın tavrı açıkça ortaya konulmaktadır. Bu tavır insanın dünya veya öte dünyadan birini tercih etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hristiyanlık, materyalist ve bu dünyaya dair Yahudi anlatının karşısına saf din olarak mâneviyatı koymaktadır. “Saf din, insanın sadece mâneviyat ihtiyacına odaklanarak maddeyi, insanın beşerî arzularını, insanın tabiatla ilişki kurma zorunluluğunu ve medenileşme sürecini reddeden dindir.” (Özyurt, 2016, 226).

Diğer dinlerde olduğu gibi Hristiyanlıkta da kurtuluş vaat edilmektedir. Ancak Hristiyanlığın vaadi sadece haricî bir vaat olarak ortaya konulmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 18). İzzetbegoviç'e göre Hristiyanlık, insana sadece mâneviyatı vaat ederek insanın bedenini, bedeni arzularını, dünyada yaşayan bir varlık oluşunu yadırgamakta ve bu yüzden insanı çıkmaza sürüklemektedir.

Yahudiliğin maddeyi, Hristiyanlığın mâneviyatı öne çıkaran vurgularının düalizmin tek tarafına vurgu yaptığını ortaya koyan İzzetbegoviç, bu ikisinin karşısına hem bu dünyayı hem de ahireti gündemine alan, önemseyen İslâm'ı koymaktadır. İslâm, insan fitratının beden ve ruhtan oluşan düalizminin ahenkli birleştiricisi olmaktadır. İnsana dair bu gerçekliği düalizmin tek tarafına yaptıkları vurgudan dolayı tamamlayamayan Hristiyanlık ve Yahudiliğin aksine bu gerçekliği kuşatan İslâm, dinin ta kendisidir.

İzzetbegoviç'in terminolojisinde semâvî dinlerin sonuncusu olan İslâm, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın devamı hatta her ikisinin eksik bıraktığı kısımları tamamlayan ve böylece *iki kutuplu birlik* olarak tanımlanabilecek bir konumu hâizdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de Allah katında yegâne dinin İslâm olduğu vurgulanmaktadır². Yine de insanlık tarihi açısından Hristiyanlık ve Yahudilik tecrübelerinin önemi az değildir.

Hem mesajı itibariyle hem de tarihî bir olgu olarak durağanlığın reddi anlamına gelen İslâm, İzzetbegoviç'e göre, Kur'an, hadis ve diğer kaynakların bütünü anlamına gelmektedir. (İzzetbegoviç, 2020, 9). Ona göre insan denilen varlığın onuru ve kıymeti İlahî buyruğa muhatap olan özne oluşunda saklıdır (İzzetbegoviç, 2005, 50). İslâm insanlığa bir çağrıdır. Bu çağrı muhatap alındığında insanı şerefli kılacaktır. İzzetbegoviç'in bu konuda söyledikleri kişisel, politik ve sosyal hayatı kuşatan İslâm'ın önemini açıkça ortaya koymaktadır:

“İstikbal ve pratik çabalar bakımından İslâm, bedenen ve ruhen ahenk içinde bulunan insanları yetiştirmek ve kanunları ile sosyo-politik müesseseleri bu ahengi muhafaza edecek şekilde kurulmuş olan bir toplumu meydana getirmek için yapılan bir çağrıdır” (İzzetbegoviç, 2018a, 24).

İzzetbegoviç, İslâm'ı sadece bir din olarak görmemektedir. Ona göre İslâm aynı zamanda insan hayatını her yönüyle kavrayan bir sistemdir (İzzetbegoviç, 2020, 51). Dolayısıyla bu durum İslâm'ı kabul edenler için İslâm'dan başka bir idealin mümkün olmayacağı bir kavrayıştır. İnananlar için İslâm uğruna yaşanılacak ve ölünecek şey olmaktadır. Tam da bu duruma İzzetbegoviç, İslâm'ın adının *teslimiyet* olduğunu vurgulayarak dikkat çekmekte ve İslâm dışındaki sistemleri, otoriteleri putperestlik adı altında eleştirmektedir. İslâm'a inanan biri ancak ve ancak Allah'ın rızasına uygun bir hayatı yaşamak ve ölmek için çaba göstermelidir (İzzetbegoviç, 2018b, 20). İslâm ve insan birbirleri için vardılar. İslâm bütün mükemmelliğiyle beraber ortada olsa bile onu yaşatacak olan insandır. Aynı şekilde eşref-i mahlûkat olan insana bir anlam ve gâye verecek olanda İslâm'dır (Akın, 2018, 53).

İslâm bir hayat biçimi olarak hem bu dünya hem de ahiret mutluluğunu amaçlamaktadır. Yahudilik ve Hristiyanlık kendi iç dinamikleri açısından mantıklı birer sistem olarak görülebilirler, ancak konu insan olduğunda insan yaşamını ve insanın düalist yapısını kavramakta eksik kalmaktadırlar. Yahudilik ve Hristiyanlığın vaat ettikleri kurtuluş, ya dâhili ya da haricî bir kurtuluş olmaktan öteye gidememektedir. Yani biri insanı *bu dünya* için, diğeri ise *öte dünya* için hazırlamakta ve sadece

² “Kuşkusuz Allah katında din kesinlikle İslâm'dır.” (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân/19)

birinde mutlu etme ideali taşımaktadır. İslâm ise hem dâhili hem de haricî kurtuluş olarak bu iki dini aşmakta ve hayat-insan ikilisine en uygun cevap olarak anlaşılmaktadır (Günerigök, 2018, 544).

Şimdinin dini olarak Yahudiliğin ve öte dünyanın dini olan Hristiyanlığın tam ortalarında³ yer alan ve ruh-madde birliğini prensip edinen dinin adı İslâm'dır (İzzetbegoviç, 2018a, 14, 22). İzzetbegoviç ruh-madde birliğine en uygun dinin İslâm olduğunu savunan İzzetbegoviç'e göre İslâm inanç ve dünya birlikteliğinin adıdır (İzzetbegoviç, 2005, 174).

İslâm dini diğer din ve doktrinlerden etik ve sosyal ile maddi ve mânevinin birlikte yaşamasını isteyen tutumuyla ayrılmaktadır (İzzetbegoviç, 2018b, 45). Dolayısıyla İslâm, kendisinden önce insanlığa gönderilmiş Yahudiliğin ve Hristiyanlığın parçaladıkları düalist insan varlığını tekrar bir olarak ele almaktadır. İslâm, Yahudiliğin insanı bu dünyaya sabit kılan anlayışıyla eksik kalan mâneviyatı tamamlarken; Hristiyanlığın mâneviyatı yerleştirirken göz ardı ettiği sosyal gerçekliği tamamlamaktadır (Aytepe, 2016, 2364).

İzzetbegoviç'in üçlü dünya görüşleri sınıflamasında dinî olana göre yegâne varlık ruh, materyalist için ise maddedir. Dinî ve materyalist olan dünya görüşlerinin eksik bıraktıkları yerde insan fitratına uygun olacak başka bir tecrübeye ihtiyaç artık şart hale gelmektedir. Çünkü insan sadece ruhtan ya da sadece maddeden oluşmamaktadır. İnsan hem ruh hem de beden taşımaktadır. Bu yüzden sadece maddeye hitap eden düşünceler gibi sadece ruha hitap eden düşünceler de insanın gerçekliğini kavramakta daima başarısız kalmaktadırlar. Tam da bu noktada insanın düalist yapısını göz önüne alarak ruha ve bedene aynı anda hitap edecek olan din İslâm'dır (İzzetbegoviç, 2018a, 13). İslâm'ın önceliği bu ikililiği kabul etmek, kavramak ve daha sonra aşarak bir birlik düşüncesine ulaşmasında yatmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 21).

İslâm'ın insanın beden-ruh düalizmine yönelik bu kavrayışını İzzetbegoviç fitrat hadisiyle de açıklamaktadır. Yeni doğan her çocuğun fitratı gereği Müslüman olarak doğduğunu ancak anne-baba ve içine doğulan sosyo-kültürel ortamın etkileriyle başka dine dönebileceğinden bahseden bu hadise göre İslâm, fitrat ile ilişkilendirilmektedir. İzzetbegoviç'e göre bu durum sadece inanan bireyler için değil, dinler için de geçerli bir olgudur. O, her dinin başlangıçta saf olduğunu ancak daha sonra insanî müdahaleler sonucunda bozulduğunu düşünmektedir (İzzetbegoviç, 2005, 58). İnsanın

³ Burada *ortalarında* diyerek İslâm'ı basit bir birleştirici olarak değil de İzzetbegoviç'e göre, insanlık tarihinin gördüğü en kusursuz sistemin temel noktalarından birinden bahsediyoruz. Bkz. (İzzetbegoviç, 2018a, 22.)

fitratı meselesine yani İslâm üzere doğduğuna dönecek olursak, İzzetbegoviç bu meseleyi, eylemlerin *İslâmilîği* şeklinde kavramsallaştırabileceğimiz şekilde ortaya koymaktadır. Onun düşüncesinde bu mesele şöyle anlatılmaktadır:

“İslâm’ı, böylece; hem fiziki hem mânevî hayatı sürdürmek veya Kur’an’ın dediği gibi, bu dünyadan nasibini unutmadan ebedi hayat için yaşamak şeklinde tanımlarken, diyebiliriz ki, bütün insanlar bilinçli veya bilinçsiz olarak olası birer Müslümandır” (İzzetbegoviç, 2018a, 287).

İnsanın bir dine inanarak bu dünyadan veya öte dünyadan kopması fitratına aykırıdır. Bu dünya için çabalarken aynı zamanda öte dünya için de çaba göstermektedir. İnsanın fitratında yer alan her iki âleme yönelik eylem birliği insanın fitratı ile İslâm’ın örtüşüğünü ve bu yüzden insanın İslâm’ı istemesinin açık bir nedeni olmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 318).

İzzetbegoviç’te İslâm anlayışı *kader* anlayışında dolayısıyla teslimiyet fikrinde çözümlenmektedir. Kader, İslâm’ın inanç esaslarındandır. Kur’an-ı Kerim’de kader; ölçü, plan, düzen, ahenk, nizâm gibi anlamlarda kullanılmaktadır⁴. İstılahta ise Allah’ın ilm-i ezelisi ve kudretiyle her şeyi programlaması, takdir etmesi olarak özetlenebilir (Dini Terimler Sözlüğü, 2019, 188). İzzetbegoviç’e göre, imanın şartlarından olan kader, İslâm’ın en önemli çağrısıdır (İzzetbegoviç, 2018a, 357). İnsanoğlunun dünya ve evren hakkında bildiklerinin artması aslında insanın kader konusundaki acizliğini de ortaya koymaktadır. İnsanın iradesi söz konusu olduğunda onun hayata ne kadar müdahil olduğu anlaşılacaktır. Olup biten hadiseler karşısında insanın konumu kendi benliğine göre azımsanmayacak bir şey olsa bile küllî iradenin yanında az ve sınırlı bir irade olarak kalmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 358).

İzzetbegoviç’e göre insanoğlu karşılaştığı bela ve musibetlere karşı isyan ile değil teslimiyet ile dayanabilmektedir. İsyân, hiçbir zaman bir sonuca kapı aralamadığı gibi karşılaşılan bela ve musibeti ne azaltır ne de ortadan kaldırır:

“Allah’a teslimiyet ve isyan, aynı ikileme birbirine zıt iki cevaptır! Teslimiyet içinde her insanî hikmetten biraz bir şeyler vardır, bir tek istisna ile. O da sığ iyimserliktir. Teslimiyet insanın kaderinin hikâyesidir” (İzzetbegoviç, 2018a, 359).

İnsanın kadere teslimiyeti İzzetbegoviç’e göre insanî oluşumuza yani çektiğimiz acılara ve fani birer varlık oluşumuza bir cevaptır. Dolayısıyla bu teslimiyet, hayatı olduğu gibi kabul etmek, idrak sınırları içerisinde hayatı anlamak ve tahayyülle bilinçli kararlar vermek demektir. Tam da bu

⁴ Bkz. Kur’an-ı Kerim, En’âm/96, İbrahim/32, Furkân/2, Fussilet/12, Kamer/49, Mülk/3.

yüzden kader insanın kendisini hür hissetmesine neden olmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 360). İzzetbegoviç, teslimiyeti şu veciz sözle dile getirmektedir:

“Ey teslimiyet! Senin adın İslâm’dır” (İzzetbegoviç, 2018a, 361).

Mevcut kültürel atmosfer, savaş dönemleri, hapis gibi pek çok olumsuzluğun hâkim olduğu bir hayat serencamında İzzetbegoviç’in düşüncelerini ve hayata karşı ortaya koyduğu eylemleri belirleyen en temel ilke hep İslâm olmuştur (Bircan, 2018, 10). İzzetbegoviç, düalizmin tek tarafına vurgu yapan düşüncelerin aksine insanın fitratında yer alan gerçekliğe kapı aralayan İslâm’ın bizlere sunduğu imkânlar sayesinde kapitalizm ve sosyalizm gibi pek çok pratiğin iyi ve kötü yanlarını değerlendirebildiğimizi söylemektedir (İzzetbegoviç, 2018b, 94). İslâm’ın varlığı eksik olanın belirginleşmesini sağlamış ve böylece eksik olanı sağlayarak ortaya koyduğu birliğin önemi ortaya çıkmıştır.

3. Saf Dinin ve Saf Materyalizmin İmkânsızlığı Meselesi

Düalizmin tek tarafını konu edinen her düşünce ve sistem daima eksik olacaktır. Eksik kalan bir düşünce sisteminin veya dinin, insanı ne varlık alanında tamamlaması ne de düşüncede tatmin etmesi mümkün değildir. İnsan sadece maddeden oluşsa materyalizm ya da sadece ruhtan oluşsa saf din⁵ ona yetebilirdi. Ama insan ne tek başına maddeden ne de tek başına ruhtan oluşmaktadır. Yaratılışın özünde hem bu dünyada yaşama arzusu hem de öte dünya arzusu yatmaktadır. İnsan hem bu dünya için çaba göstermekte hem de kurtuluşu için öte dünyaya hazırlık yapmaktadır. Denge, kendisini burada hatırlatmaktadır. Adına İslâm dediğimiz denge insan hayatına böylece anlam katmaktadır.

İzzetbegoviç’e göre, materyalist görüş içinde yer alan Yahudilik yüzünü sadece *şimdiye* yani dünyaya döndürmüştür. Ölümsüzlük düşüncesinin gündeme geldiği Yahudilik, sırf bu yüzden öte dünyanın reddedilmesi ve cenneti bu dünyada bulma arzusu ile inşa edilmektedir. Yahudiliğin karşısında ise zıt görüşler barındıran ve *saf din* olarak ifade edilen Hristiyanlık bulunmaktadır. Hristiyanlık ise yüzünü öte dünyaya çevirmiş ve ruhbanlığın ağır bastığı bir mâneviyata yönelmiştir. İnsanın manevi ihtiyaçlarını materyalizm, beşerî ihtiyaçlarını ise Hristiyanlık göz ardı etmiştir (Özyurt, 2016, 226). Yahudilik ve Hristiyanlık insan hayatının tümünü kapsamadığından, gerçek anlamda bir kurtuluş olmaktan uzak ve insan hayatının bir yönünü reddeden, dışlayan bir karakter ortaya koymaktadır (Günerigök, 2018, 542). Yahudilik ve Hristiyanlığın insanın düalist yapısını reddeden bu

⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi İzzetbegoviç düşüncesinde Yahudiliğin *bu dünyaya* yönelik ilgisinden dolayı materyalist ve Hristiyanlığın *öte dünyaya* olan vurgusundan dolayı bir *religion*, bir maneviyatçı dolayısıyla sadece dini öne alan saf bir din düşüncesi olduğunu söyleyebilmek mümkündür (İzzetbegoviç, 2018a, 13-30). Öte yandan bu vurgu (*saf din* vurgusu) İzzetbegoviç tarafından doğrudan Hristiyanlık için kullanılmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 253).

tavır, tek kanadıyla bir kuşun uçmasını beklemek gibi bir durumdur (Aytepe, 2016, 2363). Dolayısıyla insanın sadece tek bir gerçeklikle (düalizmin reddine yol açan bir gerçeklik ile) yaşaması bir açıdan teknik olarak imkânsız olmaktadır. Saf dinin ve materyalizmin hayatın bir yönünü reddeden kavrayışları, hayatın tamamına tatbik etmeye kalkışıldığında her ikisinin de deforme olacağı aşikârdır (Erkilet, 2013, 37-38). İnsanın yaratılışında yer alan çift kutuplu yapıyı (ruh-beden) dikkate alınmadan insanı anlamaya kalkışmak, insanın ya biyolojik ya da ruhî yapısını inkâr etmek olacaktır. Oysa insan bu dünyada yaşadığı için maddeye; öte dünya arzusu taşıdığı içinde dine ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden her ikisinin bir arada olduğu, saf dinin ve materyalizmin üstünde yeni bir *yola* ihtiyaç vardır. Bu çözüm İzzetbegoviç tarafından *üçüncü yol* kavramı ile ortaya konulan İslâm'dır. Ona göre, İslâm dışında insanın düalist gerçekliğini ele alıp yeterli olabilecek bir sistem yoktur. Ne Hristiyanlık ne de Yahudilik bu yüzden insan için yeterli hakikat olmamaktadırlar:

“Bu iki dünya görüşünden şunu veya bunu doğru olarak göstermek üzere akli deliller aramak kadar faydasız hiçbir şey yoktur. Her ikisi de kendi içinde mantıkî bir sistemdir” (İzzetbegoviç, 2018a, 18).

Materyalizm ve mâneviyatçılık hiçbir şart ve koşulda birbirlerine karışmayan taban tabana zıt olan iki dünya görüşü, “birbirlerine galip gelmeyen iki deniz”dir.⁶ Madde ve mâna karşıtlığı üzerinden İzzetbegoviç Hristiyanlık ve Yahudiliği iki ayrı kutba koymaktadır (Erkilet, 2015, 621). Kendi içlerinde tutarlı birer sistem olmaları mümkündür, ancak hayat her ikisinin ortaya koyduklarından hem hakikatte hem de pratikte daha fazlasıdır (Işık, 2016, 354):

“Çünkü gerçek hayatta ne saf din ne de saf ilim vardır. Diğer bir ifadeyle hiçbir din yoktur ki bir bakıma dinden müteessir olmasın ve tersine, hiçbir ilim yoktur ki dinin muayyen ümitlerini muhafaza etmesin” (İzzetbegoviç, 2018a, 17).

Hakikat hep vardır, açıktır ve öylece anlaşılmayı beklemeden vardır. İzzetbegoviç'e göre gerçek hayat söz konusu olduğunda ne tutarlı materyalist ne de tutarlı Hristiyan olunabilmektedir. Zira her ikisinin de hareket noktası aynı yanlış kapı aralamaktadır. Bu yanlış, hayatın sadece bir yönünü (maddiyat veya mâneviyat) ele alıp hayatın tamamına tatbik etme çabasıdır (İzzetbegoviç, 2018a, 20). Elbette ki her iki görüş de göz ardı edilecek düşünceler değildir. Onların tartışmaya konu edilmelerinin nedeni insanın inkârdır. Çünkü insan tek başına bu düşünce sistemlerinden birine ait olamamaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 35). Dolayısıyla mevzu Hristiyanlık ve materyalizmin düalizmin bir tarafını gündemlerine alıp onu hayata yaymaya çalışmalarından kaynaklanan insani

⁶ “O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi”. (Kur'an-ı Kerim, Rahmân/19).

bunalımdır. Bu bunalım her iki görüşün teorileri ve pratikleriyle asla aşılamamaktadır (Aytepe, 2016, 2362). İnsanı daha doğrusu insanın düalist yapısını inkâr etmek zorunda bırakan bu düşüncelerin insanın varlığını kavramak açısından ortaya koyacakları bir gerçeklik bulunmamaktadır.

Tüm bunlardan yola çıkarak İzzetbegoviç'e göre, düalizmin kabul edildiği bir zeminde, düalizmin bir tarafının kabulü diğer tarafının reddine dayanan saf dinin ve materyalizmin insan gerçekliği karşısında tutarlı olamayacağı aşikârdır. Bu çıkmaz karşısında İzzetbegoviç'in çözümü her ikisinin işaret ettiklerini kendinde barındıran *üçüncü yol* olarak İslâm'dır.

4. Üçüncü Yol Olarak İslâm

İzzetbegoviç düşüncesinin temel hareket noktalarından biri olan düalizm kendisini burada da göstermektedir. Onun düşüncesinde İslâm basit bir sentez değildir. Böyle bir tarif İzzetbegoviç'e göre kaba kalmaktadır. Ona göre bu durum, bazı şartlar göz önüne alındığında *belki* anlaşılabilir bir durumdur. İslâm ne materyalizm ve mâneviyatçılığın merkez noktası ne de her ikisinin bir sentezidir (İzzetbegoviç, 2018a, 22). Materyalizm ve Hristiyanlık arasında İslâm, varlığıyla bu iki düşünce biçimini hem ayırmakta hem de onların üzerinde bir sistem ortaya koymaktadır (İzzetbegoviç, 2005, 179). İzzetbegoviç'e göre bunun nedeni İslâm'ın daima iki dünya (iç ve dış, ahlâkî ve tarihî, mevcut ve gelecek) istemiş olmasıdır. İslâm, bu iki kutbun birliğini amaçlamaktadır. İtidal düşüncesi burada yatmaktadır. İnsanın ve varlığın yaratılışında yer alan düalist yapının reddedilmediği bir yapının gerekliliği böylece anlaşılmaktadır (İzzetbegoviç, 2020, 10).

Dikkatli bakıldığında fark edilecektir ki mâneviyatçılık ruhu, materyalizm tabiatı öne çıkarırken İslâm ise insanın izdüşümü olmaktadır (Özyurt, 2016, 243). Materyalizmin maddeyi, mâneviyatçılığın ruhu öne çıkardığı yerde, İslâm, *üçüncü yol* olarak ruh ve maddenin bir arada oluşunu savunmaktadır. Tam da bu yüzden İzzetbegoviç, düalizmin tek taraflı vurgusunun konu edinildiği materyalizm ve mâneviyatçılığı eleştirmekte, her iki görüşün insanı kendi gerçekliğinin reddine yol açacak bir bunalıma sürükleyeceğini söylemekte ve kurtuluş olarak İslâm'ı görmektedir.

“İslâm'ın esas prensibi, tabiattaki hayat ve hayat şekillerinin gelişme tarzındaki örneğini andırıyor. Öyle görünüyor ki, temizlik ile ibadeti birleştiren ve namaz ile insanları birlik haline sokan faktörün esasında, hayattaki ruh hürriyeti ile tabiatın determinizmini birleştiren aynı ilham vardır. Kuvvetli bir sezgi kabiliyeti, yalnız namaza bakarak bütün İslâm'ı, İslâm'dan yola çıkarak da dünyanın umûmi düalizmini yeniden kurabilir” (İzzetbegoviç, 2018a, 22).

İzzetbegoviç, ruh ve maddenin aynı anda varoluşundan yola çıkarak düalizmi reddetmeden hareket etmektedir. Bu düalizmin karşısında materyalizm ve mâneviyatçılık yer almaktadır. Öte yandan bu düalizmi öne alan yani madde ve ruh birlikteliğine dayanan İslâm ise *üçüncü yol* olarak kavramsallaştırılmaktadır. İzzetbegoviç'in vurguladığı şey dinî ve materyalist görüşlerin aynı yerde barınamayacakları ve bu görüşlerin birbirlerini reddedecekleri gerçeğidir. Bu reddedişin olduğu yerde çözüm olarak karşımıza *üçüncü yol* olarak İslâm çıkmaktadır. İslâm, düalizmi kabul etmektedir. Daha sonra düalizmi aşır bir birlik vurgusu öne çıkarmaktadır (Işık, 2016, 354-355). Dolayısıyla söylenebilir ki İslâm, *şimdide* yaşarken bu dünyayı ve varılacak asıl yurt olarak ise ahireti aynı anda gündemine alan ve insan çabasını her ikisini de kuşatacak bir şekilde yönlendiren bir dindir. Bu tavır, İslâm'ı materyalist ve dinî dünya görüşlerinden ayırmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre varlık söz konusu olduğunda ortaya çıkan düalizm problemini çözecek yegâne anahtar İslâm'dır. Materyalist ve dinî bakış açılarından kaynaklanan problemler İslâmî bakış açısıyla aşılabilmektedir. Hz. Musa bir lider gibi konumlandırılırken, Hz. İsa bir ahlâk vaizi olarak konumlandırılır. Birinin çabası *Arz-ı Mev'ud* değerinin ise *İlâhî İmparatorluk* içindir. İslâm ise bu dünyayı imar etmenin yanında ahireti kazanmayı amaç edindirmektedir. Bu iki karşıt kutup insanın varlığında ve İslâm'da bir araya gelmektedir. İslâm *üçüncü yol* konumunda olmaktadır (İzzetbegoviç, 2005, 168).

İzzetbegoviç'e göre İslâm, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın hakikat paylarını reddetmemektedir. Doğru tavrın tıpkı İslâm'da olduğu gibi onların hakkını teslim edip eksikliklerini açıkça ortaya koymakta yatmaktadır. İslâm'ın değeri kendisinden önceki her iki dünya görüşünün de reddi değildir. İslâm'ın asıl değeri kendinden önceki dünya görüşlerinin doğru olan taraflarını takdir etmesidir. Her ikisi tarafından ortaya konulan bu zıtlıklar ancak onların haklarını teslim edecek *üçüncü bir yol* ile aşılabilecektir (İzzetbegoviç, 2018a, 25). Ona göre, Hristiyanlığın öte dünyaya yönelik ilgisi ve bu dünyayı önemsemeyen tavırlarına ya da Yahudiliğin yaşadığımız yeri önemseymeyen ama öte dünyayı önemsemeyen tavırlarına karşılık olarak İslâm dini, her iki dünya saadetini ortaya koymak için bu dünyayı ve öte dünyayı önemsemektedir (Toktaş, 2016, 17). İslâm'ın *üçüncü yol* olarak kıymeti bu tavrında yatmaktadır.

İzzetbegoviç'e göre İslâm Tarihi sadece Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ele alınamamaktadır. Ona göre İslâm Tarihi, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) öncesi ve sonrası birlikte ele alınıp değerlendirilecek şekilde olmalıdır. Aksi halde Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonrasını anlamak güçleşecektir. Dolayısıyla üç dinin de önemi açıkça kendisini göstermektedir. İnsan, tarihin merkezindeki konumunu bu üç din (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm) sayesinde elde etmiştir. Radikal bir tutumla ortaya çıkan

her üç dinin ortaya çıkışlarından sonra dünya kendilerinden önceki dünya olarak kalmamıştır. Her bir dinin dünyaya etkisi olmuştur. Üç semâvî dinin de ortaya çıkması Allah'ın insanlık tarihine ve bu tarih akışına müdahalede bulunması anlamına gelmektedir (İzzetbegoviç, 2005, 71). İnsanlık bu üç din sayesinde tarihin merkezine yerleşmiştir (Düzgün, 2010, 81).

“... onların sayesinde insan dış ve iç hayatın, dış ve iç ilerlemenin büyüklüğünü, onların karşılıklı münasebetini ve sınırlarını öğrenmiştir. Yahudilikle Hristiyanlığın tarihteki başarı ve başarısızlığı insanlığın İslâmî tecrübesini teşkil etmektedir. Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed aslında insanî olan her şeyin teşekkül ettiği ezeli üç meylîecessüm ettirmektedir” (İzzetbegoviç, 2018a, 249).

İslâm'ın, düalizmin tek bir tarafının vurgulandığı ve insanlara anlatıldığı veya empoze edildiği bir dünyada bunun mümkün olamayacağını ve bu düalizmin bir ahenkli, tutarlı ifadesi olduğu söylenebilir. Geçmişte olduğu gibi bugün de dünyayı parçalanmış ve tek taraflı hakikatlere mahkûm olmaktan ancak aracı olarak İslâm kurtarabilir. İşte *üçüncü yol*ün gerçek manası bu olmaktadır (İzzetbegoviç, 2018a, 26). İzzetbegoviç'e göre, İslâm arabulucu düşünce rolünde, İslâm dünyası ise arabulucu millet rolindedir. Bugün içinde bulunduğumuz ayrılıkların; din ve bilim, ahlâk ve siyaset, birey ve toplum, maddi ve mânevî kırımlarının çözümü ve arabulucusu konumundadır (İzzetbegoviç, 2018b, 47). Eski medeniyetlerle Avrupa arasında köprü kuran İslâm, bugün parçalanmış ve dramatik çıkmaza girmiş dünya için aynı vazifeyi yeniden üzerine almalıdır. Bu vazife itibariyle İslâm, *üçüncü yol* olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdem, 2015, 636).

İzzetbegoviç'e göre materyalizmin insanı bu dünyaya hapsedtiğini ve Hristiyanlığın ise insanı bu dünyadan koparmak istediğini söylemek mümkündür. Bu hapsediliş ile dünyadan koparı- lışı aşacak ve insanın bu parçalanmışlığını birleştirecek olan din İslâm'dır. İslâm, insan için hem bu dünya hem de öte dünya saadetini vadetmektedir. İslâm, materyalist ve Hristiyan dünyanın orta- sında *üçüncü yol* olarak ortaya çıkmakta ve tüm karakterini itidal dini olmak üzerinden inşa etmekte- dir.

Sonuç

20. yüzyıl Avrupa'sında yaşamış bir entelektüel olan Aliya İzzetbegoviç, ortaya koyduğu dü- şünsel mirasla bugün üzerine konuşulmaya, düşünülmeye ve tartışılmaya değer eserler bırakmıştır. O, yaşadığı çağın savaş ikliminde ülkesi ve halkı için bir özgürlük mücadelesi ortaya koyarken aynı zamanda kendisi için varoluşsal bir mesele haline gelen İslâm'ı anlamaya çalışmıştır. İslâm'ın bugüne

ne söyleyeceğini, bugün nasıl anlaşılacağını, modern çağda karşılaşılan sorunlara nasıl çözümler üreteceğini dert edindiğini görmekteyiz. Bu çerçevede ele aldığı *Doğu Batı Arasında İslâm* adlı eserinde düalizm kavramı etrafında tartışma ortaya koymakta ve İslâm'ın haklı yerini teslim etmektedir.

İzzetbegoviç, din anlamına gelen *religionu* Hristiyanlık için kullanmaktadır. Onun düşüncesinde İslâm ibaresi dinden daha geniş bir içeriğe sahiptir. İslâm'ı sadece bir inanç sistemi yani *religion* olarak kabul etmemektedir. Tartışma boyunca görüldüğü üzere *religion* olarak görülecek din Hristiyanlıktır. İslâm, din ve dünya görüşlerinin tamamından daha geniş bir yaşam biçimi sunmaktadır. Ona göre İslâm'ın olmadığı yerde insanın olmasına inanmak zordur. Dinin insana uzatılmış bir talep olduğunu ve sadece insanı muhatap aldığını vurgulayan İzzetbegoviç'e göre her din radikal bir tutumla ortaya çıkmaktadır. Çünkü her din geldikten sonra hem dünyayı hem de insanı değiştirmek ister. Ona göre sonucu ne olursa olsun yaratıcıyı arayan her çaba din olarak isimlendirilmelidir. İzzetbegoviç'e göre din hayvandan özsel açıdan farklı olan insanın davranışlarını düzenlemeyi amaçlar.

İzzetbegoviç, dünya görüşlerini üç grupta değerlendirir. Onun terminolojisinde bu üç grubun karşılığı dinî (mâneviyatçı), materyalist (dünyevî) ve İslâmî olmaktadır. Ona göre Yahudilik bu dünyaya, Hristiyanlık ahirete ve İslâm her iki dünyaya vurgu yapmaktadır. Tam da bu noktada insanın düalizmi gündeme gelmekte ve bu düalizme karşılık vermek noktasında Hristiyanlık ve Yahudiliğin eksik kaldığını ortaya koymaktadır. Ona göre insanın hem bu dünyaya yönelik hem de ahirete yönelik arzuları ve istekleri vardır. Bunlardan sadece birini öne çıkaran Yahudiliğin ya da Hristiyanlığın insanı tam anlamıyla kavraması mümkün değildir. İslâm'ın önemi bu gerçekliğe yani düalizme verdiği cevapta yatmaktadır. Hakikatin tek tarafına vurgu yapan düşünce sistemleri sonuç olarak eksik kaldıkları için eleştirilirler. İnsan tek başına maddeden oluşmadığı için materyalizm ve tek başına ruhtan oluşmadığı için de mâneviyatçılık yeterli gelmemektedir. *Üçüncü Yol* olarak İslâm tam olarak burada insanın maddî ve mânevî yönlerini bir olarak ele almaktadır. Bu yüzden İzzetbegoviç'e göre düalizmin sadece bir tarafına işaret eden saf dinin veya materyalizmin tutarlı olacağını beklemek beyhude bir çabadır. İnsanın hem haricî hem de dâhilî kurtuluşunu sağlayacak din İslâm'dır.

Kaynakça

- Akın, Mahmut Hakkı. “Aliya İzzetbegoviç’in Siyaset Felsefesi ve İslâm”. *Aliya İzzetbegoviç: Özgürlük Mücadelecisi ve İslâm Düşünürü*. der. Mahmut H. Akın, Faruk Karaarslan. İstanbul: Pınar Yayınları, 47-63. 2018.
- Atalay, Sare Levin. “Bir ‘Batı İcadı’ Olarak Din: ‘Religion’ Kavramının Modern Batıda İnşası”. *İnsan ve Toplum*. 6/2. (2016), 27-48.
- Aydın, M. Sait. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yay. 2012.
- Aytepe, Mahsum. “Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde Üçüncü Yolun İmkânı Olarak İslâm”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9/43. (2016). 2360-2367.
- Baykan, Erdal. *Aliya Okumaları: İslâm Deklarasyonu*. Konya: Çizgi Yay. 2016.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *Doğu Batı Arasında Ahlâk: Aliya İzzetbegoviç Düşüncesinde İnsan ve Etik*. Konya: Çizgi Yay. 2018.
- Düzgün, Şaban Ali. “Aliya ve Kurucu İrade Olarak İslâm”. *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu –Bildiriler-*. ed. Ömer Hakan Özalp, Kenan Gültürk. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yay. 75-90. 2010.
- el-İsfahânî, Râğıp. *Müfredat - Kur’an Terimleri Sözlüğü*. ter. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yay. 2010.
- Erdem, G. Haluk. “Aliya İzzetbegoviç”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi II*. Cilt: 10. Proje Ed. Bayram Ali Çetinkaya. ed. Selim Eren, Ali Öztürk. İstanbul: İnsan Yayınları, 632-644. 2015.
- Erkilet, Alev. “İslâm Dünyasını Yeniden Kurmak: İslâmcı Bir Dilin ve Hareketin Zemini Olarak Aliya’nın Düşüncesi”. *Doğu – Batı Arasında İslâm Birliği İdeali: Vefatının Onuncu Yılında Aliya İzzetbegoviç*. ed. Merve Akkuş Güvendi. İstanbul: Üsküdar Belediyesi – İlmî Etütler Derneği, 35-40. 2013.
- Erkilet, Alev. “Aliya İzzetbegoviç”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi II*. Cilt: 10. Proje Ed. Bayram Ali Çetinkaya. ed. Selim Eren, Ali Öztürk. İstanbul: İnsan Yayınları, 619-632. 2015
- Günerigök, Mustafa. “Aliya İzzetbegoviç’in Düşüncesinde Dinî Çoğulculuk”. *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu: Aliye İzzetbegoviç ve Bosna-Hersek Bildiriler Kitabı*. ed. Mümin Hakkioğlu, M. Ahmet Tüzen, Çağlayan Doğan, Zeynep Şimşek Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi. 539-546. 2018
- Gürkan, Salime Leyla. “Yahudilik”. *DİA*. Cilt: 43 (2013). 187-197. Son Erişim: 27.12.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudilik#1>

- Işık, Vahdettin. “Doğu ve Batı Arasında İslâm Kitabından Hareketle Bazı Mülâhazalar”. *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı*. ed. Mustafa Orçan, Rahman Ademi, Mustafa Balcı. Ankara: Hece Yayınları, 350-359. 2016.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Özgürlüğe Kaçışım*. ter. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları. 2005.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslâm*. ter. Salih Şaban. İstanbul: Klasik Yayınları. 2018a.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslâm Deklarasyonu*. çev. Rahman Ademi. İstanbul: Fide Yayınları. 2018b.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslâmi Yeniden Doğuşu Sorunları*. çev. İbrahim Hakan Aydoğan, Azra Blekiç Aydoğan. İstanbul: Ketebe Yayınları. 2020.
- Komisyon. *MEB Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: MEB. 2009.
- Komisyon. *Kur’an Yolu Meâlî*. Ankara: DİB Yayınları. 2016.
- Özyurt, Cevat. “İki Dünya Arasında İnsan: Aliya İzzetbegoviç’in Din Kuramı ve İslâm Yorumu”. *Hece Dergisi Bilgemiz Aliya İzzetbegoviç Özel Sayısı*. ed. Mustafa Orçan, Rahman Ademi, Mustafa Balcı. Ankara: Hece Yayınları, 219-252. 2016.
- Toktaş, Fatih. “Yenilikçi Müslüman Düşünür Olarak Aliya İzzetbegoviç”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIV (2016). 7-45.
- Tümer, Günay. “Din”. *DİA*. Cilt: 9 (1994). 312-320. Son Erişim: 27.12.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din#1-genel-olarak-din>